

Carlstens fästning

Samhället på Marstrandsön har anor från tidig medeltid. Staden grundades på 1200-talet av norske kungen Håkon Håkonsson och ett franciskanerkloster anlades här i slutet av samma århundrade. Marstrand hade en framträdande roll som handelsplats till mitten av 1600-talet, då Göteborg övertog ledningen. Staden har blomstrat under flera längre perioder då sillen gått till i rikliga mängder, men krig och förödande bränder har också satt sina spår genom hela samhällets historia.

Carlstens fästning

Det finns två orsaker till att Marstrand länge ansetts så betydelsefull ur försvarssynpunkt. Det är dels hamnen och dels höjden på Marstrandsön. Hamnbassängen mellan Marstrandsön och Koön har, med sitt djup och sitt skyddade läge, ingen motsvarighet i denna del av skärgården. Den högsta punkten på Marstrandsön dominerar omgivningen, och från fästningen ser man ut över hav och öar så långt ögat kan nå. Ända in i vår egen tid har fästningstornet varit en betydelsefull försvarslänk,

*Som en del av
själva klippan reser sig
Carlstens fästning över
bebyggelsen på Marstrand.
Fästningen som varit en
stark och viktig länk
i Sveriges försvar är i dag
ett levande och
lockande turistmål.*

utrustat med en av Västkustens viktigaste radarstationer.

Carlstens fästning ser ut att resa sig ur klippan som vore den organiskt uppvuxen ur berget. Det är också åtskilliga kubikmeter gråstensmur som gett fästningen dess form. Fästningen, som vi ser den i dag, har tillkommit genom över 300 år av stora upppoffringar och vedermödor. Uppbyggnaden har inte skett kontinuerligt utan har i stället präglats av skilda, koncentrerade

byggnadsperioder varvade med perioder av underhåll.

Det är framför allt tre byggnadsperioder som framstår tydligt i ett historiskt perspektiv. Den första inträffade i samband med byggandet av den första murade skansen, från 1660 till det norska anfallet 1677. Den andra perioden omfattar de reparations- och förstärkningsarbeten som utfördes sedan Marstrand återgick i svensk ägo och fram till 1707. Den tredje och sista uppbyggnadsperioden inföll under de två decennierna mellan 1834 och 1851. Mellan dessa perioder och senare har det varit fråga om insatser för att bevara och vidmakthålla fästningen.

Den svenska fästningskommissionen 1733, som i dåvarande krissituation hade till uppgift att reda ut tillståndet hos rikets fasta försvar, skrev om Carlstens fästning bland annat: «... Och i betraktande af sådane denne Fästningens förmoner, är Commissionens underdånige mening, at ock den samma, hwilcken redan med ganska stor kostnad är blefwen upbygd, och är nästan uti ett fullkomeligt godt stånd,

– rikets värn i väster

lärer nu mera med alt skähl maintene-
ras och bibehollas; hwaremot för Swe-
rige skulle wara mycket farligit, at lå-
den rasera och ödelägga, såwida en fi-
ende kunde i stället der fatta posto och
sig befästa.»

Uppbyggnad

Marstrands fästnings historia börjar emellertid längre tillbaka i tiden, redan under norskt styre. När Sverige vid Roskildefreden 1658 lade under sig Bohuslän fanns det redan enklare skansar uppkastade av jord, trä och sten, såsom skansarna Wahlen, Gustavsborg och Sankt Erich, på Marstrandsöns mer framträdande höjder. På skären i hamnbassängen låg Hedvigsholm och Malepert, och båda inloppen till hamnen – i söder och i norr – var försedda med kanonbatterier. I början av 1660-talet började man förstärka vissa av skansarna med murverk. Det ansågs särskilt viktigt att förstärka både Hedvigsholm och den forna Wahlens skans, vilken döptes om till Carlsten.

Carlstens fästning i dess första skepnad i sten byggdes 1660–72. Den bestod

av en kvadratisk vallomslutning, sedermera kallad Fyrkanten, och ett torn, även det med kvadratisk grundplan. Innanför fyrkantens yttermur slogs det valv för besättning och förråd. På borggården innanför vallomslutningen byggdes två baracker av trä, säkert angenämare att uppehålla sig i än de kalla och fuktiga valven. I samband med det åter uppblossande kriget mot Danmark restes 1676 en träpalissad omkring fästningen.

Kapitulation

År 1677 intog en norsk styrka, under befäl av Ulrik Fredrik Gyldenlöve, först skansen Malepert, vars besättning flydde upp till Carlstens fästning. Sedan, återigen efter häftigt beskjutning och flera misslyckade stormningsförsök, intogs också fästningen Hedvigsholm, vars besättning efter tappert försvar såg det omöjliga i ett fortsatt försvar av de sönderskjutna försvarsverken. De flydde därför över till Carlstens fästning efter att först ha minerat verken på Hedvigsholmen. Luntornas längd gjorde emellertid att norrmän-

nen hann släcka dem innan laddningarna briserade. Norrmännen började genast att sätta båda fästningsverken i stånd och inriktade nu sin belägring på huvudfästningen – Carlsten. Först intogs båda blockhusen, det norra och det södra, vid hamnen. Sedan besatte man Gustavsborg. Nu hade alltså samtliga skansar som utgjorde det yttre skyddet för Carlsten fallit och besättningarna från dessa samlats i huvudfästningen. Gyldenlöve anlade två belägringsbatterier, ett i Gustavsborg söder om fästningen och ett på en hög höjd norr om. Beskjutningen började genast och efter 70 skott hade tornets kanoner tystats och försvarsmurarna tillfogats svåra skador. Besättningen hade kämpat tappert med att försöka reparera skadorna och hålla stånd, men styrkan i anfallet blev för svår och kommandanten Sinclair såg sig sent på eftermiddagen tvungen att ge upp. 176 svenska försvarare tågade under högtidliga former, «med flygande fanor och klingande spel», ut ur Carlstens fästning och vidare mot Eda skans i Värmland. Särskilt långvarig blev nu

Skildring av Marstrands belägring och erövrande år 1677 enligt samtida kopparstick av B. Stoopendaal. I bildens mitt, högst upp, ser vi Carlstens fästning i dess första skepnad med det fyrkantiga tornet, den mindre Fyrkanten och palissaden runt om. Till vänster ligger skansen Gustavsborg och till höger skansen Sankt Erich. I bildens underkant har vi de norska kanonbatterierna på Koön. I hamnbassängen till vänster ses Hedvigsholms fästning och till höger, nära mitten, skansen Malepert.

Karl XI:s namnchiffer över porten.

inte ockupationen av Marstrand. Från juli detta år till september 1679 var Marstrand och Carlstens fästning i dansk-norsk besittning. Under den tiden hann dock norrmännen börja anlägga en yttre vallomslutning öster och söder om fästningen. Genom freden 1679 återfördes så gott som allt förlorat svenskt territorium, däribland Marstrand, under svenska kronan.

Återuppbyggnad

Fästningen på Hedvigsholmen synes ha förlorat sin betydelse efter 1682, då den för sista gången förekommer som ett aktuellt projekt. Den raserades 1698. Carlsten blev däremot under perioden 1680–1716 föremål för omfattande förstärkningsarbeten. Fyrkantens vallomslutning höjdes från 8 till 19 meter och byggdes på med ett 3 meter tjockt yttre murskal till en tjocklek av över 5 meter vid murfoten. Det fyrkantiga tornet byggdes in i ett dubbelt så kraftigt runt torn. Framför ingångsvalvet i tornet byggdes en kaponjär efter Erik Dahlbergs design. En av de norska trupperna påbörjad yttre vallomslutning lades om nästan helt, med början 1683 och

byggdes upp till de imponerande huvudvallar vi ser i dag.

Marstrandsön och berggrunden för fästningen är påtagligt kuperad med kullar och djupa klyftor. Huvudvallarna måste, för att få stabilitet, muras upp också från de lägsta punkterna. För att nå den önskade höjden måste murpartier därför i vissa lägen byggas 20–30 meter höga. Det är bara en del av de murade konstruktionerna vi i dag ser ovan mark. Eftersom yttermurarna är nästan fyra meter tjocka, förstår man att det var fråga om ett gigantiskt murningsarbete. Innanför dessa yttermurar slog man sedan valv som täcktes med jordmassor till en vallgång för kanonerna. Valven nyttjades till logement för besättningen, förråd och krutmagasin. Intill Fyrkantens yttre norra respektive södra hörn byggdes kaponjärer för att försvara norra och västra sidan av Fyrkanten. På den nedre borggården, innanför huvudvallarna, byggdes under 1700-talets första decennium en artillerikasern, ett kommandantshus och en infanteribarack, där besättningen kunde ha en drägligare tillvaro än i de ohälsosamma valven.

Kapitulation igen

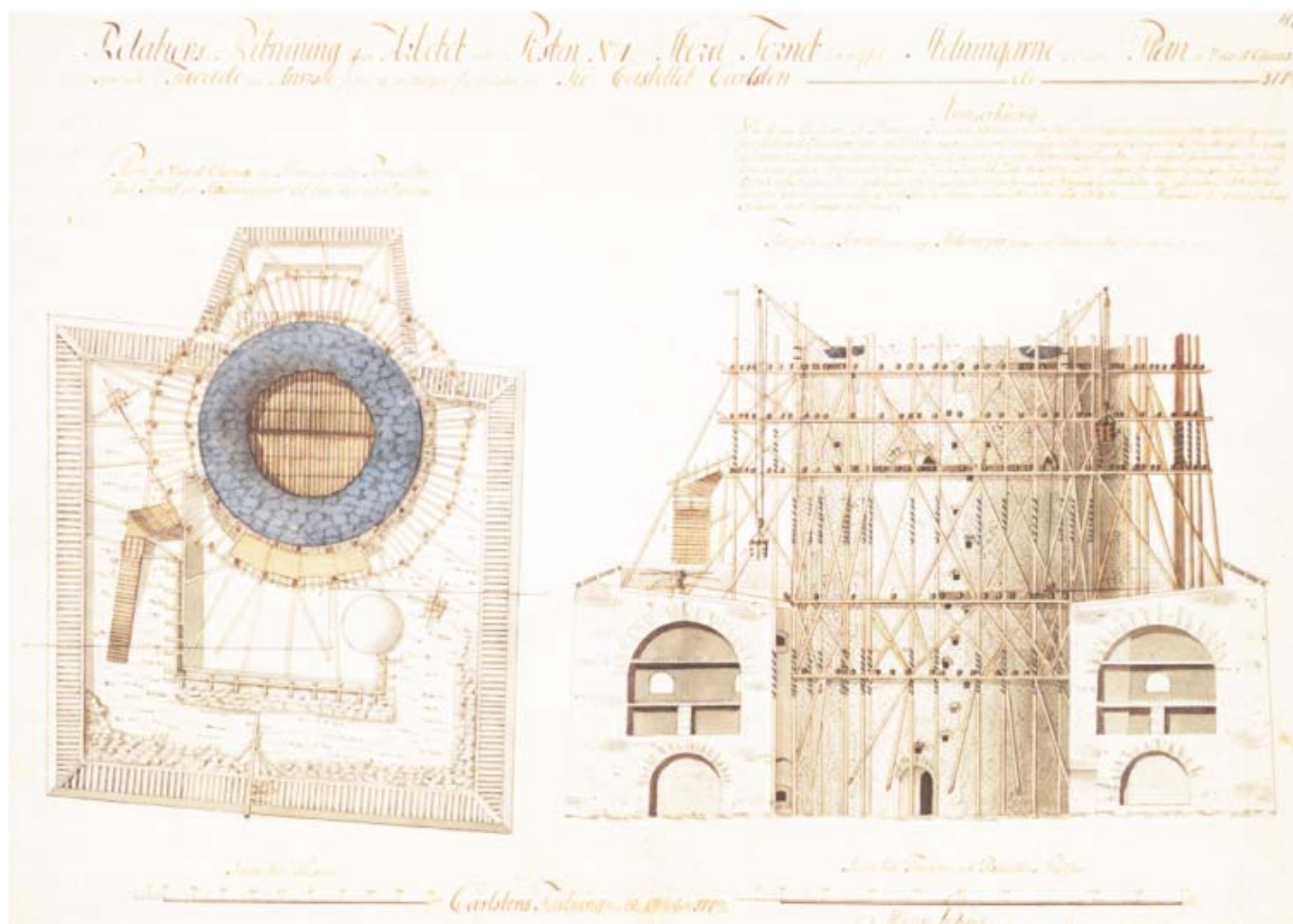
I samband med det Stora nordiska kriget landsteg danska trupper under Peter Tordenskiolds ledning på Koön den 10 juli 1719 och började beskjuta staden och fästningsverken med mörsarbatterier. Besättningen på fästningen uppgick till endast 300 man och kommandanten fann för gott att kapitulera den 15 juli, sedan ett kruthus exploderat och Tordenskiold gett sken av att ha en övermäktig styrka. För detta beslut ställdes kommandanten senare inför krigsrätt, dömdes till döden och avrättades den 16 september. Det måste ha känts hårt för den svenska krigsledningen att en av rikets starkaste fästningar gick förlorad så snabbt och utan egentligt motstånd.

Befästandet av Marstrand och bygandet av Carlstens fästning var och är en av de större investeringarna som gjorts i det svenska fasta försvaret. Lite bättre till mods blev förmodligen ledningen då Tordenskiolds försök att inta Nya Älvsborgs fästning vid inloppet till Göteborg någon vecka senare misslyckades och han i all hast tvingades

Plan över situationen kring Marstrand vid Tordenskiolds intagande av Carlstens fästning i juli 1719. Danska och svenska örlogsskepp är avbildade i två olika skeden av slaget. Nationaliteterna framgår av flaggorna. Vid Marstrands kaj ses masterna av flera sänkta svenska skepp.

Relationsritning från 1799 över tornets ombyggnad. Förutom den ovanliga och detaljerade beskrivningen av byggnadsställningen återges uppfostringsanordningarna från marken till Fyrkantens vallgång och vidare upp till tornets murkrön.

År 1781 uppfördes världens första rundgående fyr på tornets överbyggnad. Fyrljuset svepte runt horisonten med hjälp av ett urverk och visade sex starka och tre svagare ljus under en femminutersperiod. Fyren byggdes om 1836 men släcktes för gott 1868. Litografi från mitten av 1800-talet.

dra sig tillbaka. Freden slöts 1720 utan landavträdelser för svensk del och Marstrand med fästningsverk kunde återbesättas med svenska styrkor.

Efter denna kraftmätning förekom inga direkta krigshandlingar mellan Sverige och Danmark. Carlstens fästning reparerades och hölls i ett försvarsdugligt skick. På 1730-talet rustade man upp batteriet vid det norra inloppet. Det utformades som ett öppet batteri, kallat Norra blockhuset.

En förarglig kalamitet

Vid ett tillfälle hade man vid en övning fått för sig att samtidigt fyra av alla kanoner i tornets batterivåning. Det måste ha inneburit en mer än öronbedövande knall. Av lufttrycket och skakningen sprack kupolvalvet över anfanget runt om och valvkupan måste ha lyft ett stycke från konstruktionen – som också sprack. Den uppkomna valvsprickan var tydligt alarmerande, för 1732 sökte man hålla ihop tornet med två korslagda dragstag. Detta tycktes inte hjälpa i längden, varför man i en större byggnadsteknisk operation 1779–80 rev hela den avskilda

delen av kupolvalvet och slog om det. Ombyggnadsprojektet betraktades tydligen som ovanligt intressant. Sällan har en ombyggnad dokumenterats i samma omfattning och i ritningar med en sådan tydlighet och skönskrift. Man får för sig att de som engagerats i projektet ansåg att man utförde något extraordinärt och lyckat.

Den nya tornöverbyggnaden kröntes med en fyr konstruerad av kommissarien Jonas Norberg, enligt uppgift världens första rundgående fyr. I *Inrikes Tidningar* kunde man den 15 februari 1781 läsa följande: «Till de Sjöfarandes efterrättelse länder att på Carlstens eller Marstrands Fästnings-Torn är en Fyrbåk inrättad med 6 Brännspeglar, hvilka drifvas af ett Urverk, så att de på 5 minuter gå runt om och gifva under denna tid ett skiftande sken af 6 starka och 3 svagare ljus, varandes 133 Svensk aln ifrån Vatten-Horisonten till Brännspeglarnas centrum. Denna fyr kommer att tändas den 1 nästkommande augusti och sedan på samma dag årligen samt släckas den 1 maj hvarje år i likhet med de öfriga Svenska Fyrarna i Cattegatt.»

Fyren byggdes om 1836, men släcktes för gott 1868 och avlägsnades. En optisk telegraf uppsattes år 1800 på Norra huvudvallen där den stod till 1840, då den flyttades upp på Fyrkantens sydöstra hörn. Den avlägsnades under senare delen av 1800-talet.

Under slutet av 1700- och början av 1800-talet var det underhålls- och reparationsarbeten som präglade verksamheten i fästningen. Det nuvarande kommandantshuset byggdes 1773 på en äldre grund. Vissa byggnader på nedre borggården revs. Det gamla kommandantshuset från 1697 och infanteribarracken från 1710-talet revs båda på 1790-talet. Artillerikasernen, byggd på 1710-talet, revs 1845.

Avslutande uppbyggnadsskede

Den ökade spänningen mellan England och Ryssland gav anledning till den tredje och sista etappen i fästningens fortifikatoriska utveckling. År 1834 godkände kung Karl XIV Johan ett av överstelöjtnant Carl F. Meijer ritat förslag till förstärkning av Carlstens fästning. Det mest påtagliga var att fäst-

ningen fick nya, yttre flankeringsverk. Det var särskilt fråga om kaponjärer, från vilka man kunde skjuta och bestryka olika frontavsnitt med kanoneld.

Fästningens norra front täcktes av en dubbelkaponjär, Norra flankverket, inbyggd i kontrescarpmuren och varifrån man kunde skjuta åt båda håll längs en grund grav. Från Norra flankverket anlades också en mineringsgång med förgreningar, i vilka man vid en belägring kunde aptera laddningar för att spränga fienden i luften.

Västra fronten täcktes av den Västra kaponjären, sammanbyggd med en ny spärrmur, och från vilken man kunde skjuta längs Fyrkantens västra sida.

Den södra fronten täcktes av det Södra flankverket, varifrån man kunde skjuta längs med Kommendantshagen i söder. Här ersattes den gamla Södra huvudvallen med Södra donjonen, som blev betydligt högre och kunde bestyckas med kanoner i två plan.

Framför den östra fronten byggdes i kombination med en spärrmur ett nytt kruthus, varifrån man kunde täcka ett större område i öster med eld. Kruthuset gestaltades i ett medeltida formspråk och har också, hör och häpna, en medeltida fortifikatorisk finess i form av så kallade machicoulis – snett nedåtriktade springor i murverket, varifrån man kunde skjuta eller hålla otrevliga saker på anstormande fiender.

Den stora Nedre borggårdens nivå höjdes och jämnades ut, vilket gav möjlighet att inrätta Stora lönngången under borggården. Lönngången var avsedd att fungera som en skyddad kommunikation mellan bastion Minerva i sydost och Fyrkanten. Man kan fortfarande utan att gå ut i det fria förflytta sig från Södra donjonen via lönngången till den gamla kaponjären framför tornet och in i tornet och Fyrkanten.

Som komplement till den uppbyggda huvudfästningen byggdes Södra strandverket vid södra delen av kajen. Det ersatte den gamla batteriplatsen och skulle säkra inloppet från söder. Det uppfördes 1851–55, även det efter

ritningar av C. F. Meijer, godkända av kung Oscar 1. Gustavsborg söder om huvudfästningen förlorade därmed sin betydelse och raserades. Norra blockhuset, det öppna batteriet vid norra inloppet, hade redan på 1830-talet förstärkts med flera batteriplatser. Batteriet kallades nu Fredriksborg.

Fästningen ansågs nu även internationellt vara en av Europas allra starkaste kustfästningar och studerades också i den egenskapen av utländska officerare. Fästningens potentiella eldkraft och sinnrika flankeringssystem kan ännu imponera. Antalet kanoner svarade väl aldrig fullt mot det avsedda. År 1842 hade Carlsten knappt 100 kanoner. Fästningen hade dock för länge sedan utkämpat sin sista strid och bortsett från att Krimkriget 1853–56 i viss mening invercade också på Carlsten så gick fästningen nu med ålderns rätt in i en annan, fredligare roll.

Befästningskonsten hade fått en ny

inriktning med anläggningar som skulle ha så låg profil som möjligt – en målsättning som Carlsten definitivt inte kunde uppfylla. Fästningen började nu i stället träda in i rollen som ett intressant utflyktsmål och viktigt nationalmonument. År 1882 upphörde Carlsten att räknas till rikets fasta försvar och fästningen avrustades och utrymdes. Huvuddelen av kanonerna flyttades till Karlsborgs fästning, som nu var rikets ultimata försvarsposition.

Ännu under 1900-talet och in i vår tid har emellertid Marstrand varit aktuell som en viktig försvarsposition. År 1940, under andra världskriget, anlades batterier för 57 mm kanoner på de närliggande öarna Koön, Dyrön och Tjörn. De avvecklades för bara tio år sedan. De sista fasta batterierna i positionen kommer att skrotas som en följd av försvarsbeslutet från år 2000. ■

*Kenneth von Kartaschew;
Specialist – militära byggnader, Sfv*

Södra strandverket från söder. Strandverket byggdes 1851–55 för att säkra det södra inloppet till Marstrand. En viktig orsak var att fästningens skottlinjer på grund av berget hade svårt att nå strandlinjen.

Fästningen hålls öppen för besökare under större delen av året. Guidade turer erbjuds regelbundet under högsäsong och annars enligt särskild överenskommelse. Några dagar på sensommaren hålls här i regel fästningsspel med marscherande, exercerande och skjutande karoliner. Inte sällan ges uppträdanden av olika artister, bland annat teaterföreställningar.